

הוראת גמרא למתחילים בשלהי המאה ה-19 ניתוח קוריקולרי של "ספר המדריך"

יש הסבורים, כי קשיי לימוד גמרא אופייניים רק לשני הדורות האחרונים, וכי הפתרונות המוצעים לקשיים אלו הם ייחודיים וחדשניים, וכי בעבר לא חשבו עליהם ולא נזקקו להם, ולא היא:

בשנת 1882 פורסם בפרסבורג שבהונגריה "המדריך", או בשמו המלא, "ספר המדריך על במתי ים התלמוד" (זינגר וזינגר, תרמ"ב). הספר נכתב ע"י שני אחים רבנים: הרב אברהם זינגר והרב בנימין זאב זינגר, שהיו בניו של הרב פסח זינגר, דמות תורנית מפורסמת מתלמידיו של החתם סופר¹. משער הספר ניתן ללמוד, כי זהו לקט סוגיות תלמודיות, המיועד למתחילים בלימוד משנה וגמרא, המסודר "בדרך העולה מקל לחומר – לחנך התלמידים על-פי דרגתם והשגתם בטח ונכון אל בית התלמוד פנימה".

ספר זה אינו הספר הראשון ללימוד גמרא. קדמו לו "שערי תלמוד"², שיצא באיטליה ב-1811, ו"שבילי המלמדים"³, שיצא בפולין ב-1865. אלא ש"שבילי המלמדים" נכתב כספר עזר למלמד, ולא לתלמיד, ואילו "שערי תלמוד" כלל רק מספר מצומצם של קטעים נבחרים ממסכתות שונות, שהועתקו כלשונן לתוך ספר נפרד. "ספר המדריך" הוא אם כן ניסיון ראשוני, הן בהיקפו והן בגישתו הדידקטית, ועל כן ניתן לראות בו לא רק ספר לימוד, אלא תכנית לימודים ראשונה ומיוחדת

תאריכים: חינוך יהודי – ספרי לימוד, תולדות החינוך היהודי (הונגריה), תלמוד הוראתו, תכניות לימודים ביהדות.

מחקר זה מוגש בהערכה למורה, עמית וידיד – ד"ר ניסן אררט, במלאת לו "החיל הזה".

תודתי נתונה למכללת "שאנן" על מלגת מחקר שהעניקה למחקר זה. כמו כן מבקש אני להודות למורי פרופ' דב רפל ולידידי יצחק בן פזי על שקראו את טיוטת המאמר והעירו לי הערות מחכימות. מאז כתיבת הדברים נלקח מאתנו פרופ' רפל ונפטר לבית עולמו ביום כ"ח כסלו תשס"ד. יהיה לימוד זה לעילוי נשמתו ולזכרו המבורך.

1. על הרב אברהם זינגר ופועלו ראה שוורץ (תשמ"ז: 56); וכן לקסיקון יהודי הונגריה (Ujvary, 1929: 790). על הרב בנימין זאב – ראה כהן (תשנ"ז: 337) וכן זינגר (תשמ"ז) בהקדמה האנגלית.
2. חנניה אלחנן חי כהן **שערי תלמוד**, ריגיו, תקע"א (1811). מהדורה של ספר זה יצאה מאוחר יותר בתורכיה ב-1880. ר' חנניה, איש חינוך, שפעל בריגיו כבר בסוף המאה ה-18, מציג את לבטיו ואת תכנית ההוראה הראויה, בהקדמה לספרו **חנוך לנער** (מהדורה ראשונה ריגיו – ונציה תקס"ד 1804). ספרי ההלכה הקלסיים של רמב"ם ור' יוסף קארו – אינם מתאימים לנערים בגלל ההיקף וההעמקה, ולכן נחלק המחבר לחבר מקראה מתאימה בהלכה, אשר בנויה בהדרגה. "בראות התינוק בעצמו התועלת לא יהיה בורח מן הספר, כי סגולת הטוב והערב – להיות נאהב". גם את ספרו "שערי תלמוד", שיועד לבני י"ב שנה, הוא חילק ליחידות – הלכות. בשלב הראשון ילמדו בכל יום כהלכה אחת, ורק בשלב הבא, לאחר כ-12 שבועות יתחילו לחזור עליהן עם פירוש רש"י, ואח"כ בחזרה השלישית יעיינו בהעמקה בכללים, שהוסיף לכל הלכה, כדי לאפיין את הדיון התלמודי. הקטעים סודרו לפי סדר מסכתות, וקשה לראות בהם הדרגה של קושי. להערכת המחבר, בתום תהליך זה יוכלו הנערים להבין פשט בכל מסכת שיבחרו ללמוד.
3. ר' אהרון ב"ר אברהם חיים מאומאן, **שבילי המלמדים** חלק ראשון, ורשה תרכ"ו. הספר מכיל אוסף קטעי גמרא משלושת הפרקים הראשונים של בבא מציעא, עם מספר פירושים: פירוש רש"י, "תועלת המלמדים" – סיכום למדני למלמד, "שבילי המלמדים" – הסבר ביידיש, הבנוי

שנתון "מע" – תשס"ד כרך ט'

להוראת גמרא למתחילים. בעשור השנים שלאחר פרסומו של הספר – יצאו כמה ספרים נוספים בתחום זה. גם אם גישתם הדידקטית הייתה שונה, ברור הוא, שכולם ביקשו למצוא תרופה לקשיי הוראת הגמרא ב"חדר".

הרקע לכתיבת הספר

לימוד גמרא החל ב"חדר" לרוב במדרגה השלישית ("חדר גמרא"), והילד היה מגיע לשלב זה בהיותו כבן שבע. (שרפשטיין, 1943). התלמוד נתפס כלימוד עיקרי בחדר, ולכן הקדימו בו. משידע הילד לקרוא חומש ורש"י, עבר לחדר הגמרא (ליפשיץ, תש"ז). אולם, בניגוד לדרך לימוד החומש – דרך לימוד הגמרא הייתה יותר פורמלית מאשר מטריאלית. הזלזול בצד המטריאלי התבטא בכך שלא ראו צורך לדעת את פירושן המדויק של המילים הארמיות והעבריות שבגמרא, אלא עסקו בתוכן. אך גם תוכן התלמוד לא היה העיקר: באגדה הקלו ראש, ודיוקי הלכה ניתן ללמוד מספרי הלכה. הלימוד התרכז לרוב בהבנת המבנה ההגיוני של הסוגיה, ולכן הדגיש המלמד את השקלא וטריא⁴. מבנה זה היה קשה לתלמידים, הן בשל גילם הצעיר והן מפני שלא הבינו לא את מושגי התוכן לא חלק מהשפה. הצלחת השיטה הייתה מותנית אפוא בלימוד רב מאוד: "כמות הלימוד נעשתה איכות". לרוב היו מלמדים מתוך המסכתות עצמן ולומדים בפרק על-פי הסדר, ללא הדרגה בלשון או בתוכן, אלא רק בהסבר. המלמד הסביר, לכל קבוצה, לפי מה שיכולים לדעתו הילדים להבין, כאשר בשלבים הראשונים התקיים שינון ללא הבנה. בתחילת השבוע לימד המלמד את הסוגיה, ובמשך כל השבוע חזרו עליה ושיננוה. ספרי הזיכרונות מרבים בתיאורים של לימוד זה:

שלושתנו היינו יודעים את הגמרא כמעט תמיד. מדי שבוע בשבוע צפצפנוה כתופי זה... לא היינו משיגים שלושתנו את השקלא וטריא כלל. קול דברים היינו שומעים, ומבינים איננו לשכלם (= את הגיונם), והיו בעינינו כספר החתום (שורץ, תר"ץ: עמ' ע"ב).

בחדר לא הייתה חלוקה לכתות גיל, אלא למדו בקבוצות או בזוגות רב גילאיים, אולם נהגו לדרג חדרים לפי רמה. הבדלי הרמה התבטאו בהיקף הדפים, שהספיקו ללימוד מדי שבוע בשבוע או בשילוב הלימוד עם רש"י, עם תוספות ועם ראשונים. תלמידים שהו בחדר שנים מספר, וגיל המעבר לשיבה (של המוכשרים) היה שונה בכל אזור. ברור, שתלמידים רבים לא ראו ברכה בעמלם, וחלקם אף נשר מהחדר.

במתכונת של שאלות (שהמלמד ישאל) ותשובות (שמצופה כי התלמידים יענו).

4. ליפשיץ (תש"ז) ושרפשטיין (1943), שעל ספריהם מבוססים דברים אלו, תיארו את ה"חדר" האופייני למזרח-אירופה: גליציה, פולין ורוסיה. בהונגריה הייתה המסגרת שונה מעט (ראה ההערה הבאה), אך לא היה הבדל בצורת הלימוד.

שנתון "Lee" – תשס"ד כרך ט'

מצב זה מתואר גם במבוא לספר "המדריך", והוא מוצג כאחד הגורמים לצעד שנקטו המחברים.

וכך כותבים הם במבוא:

אכן אף אם נאמר, שיעשה הזמן מה שלא יעשה השכל, וברכות הימים והחזרה והמשנה פעם אחר פעם ביד חזקה ובזרוע נטויה – יצליח וירד התינוק לעמקי העיון והחקירה, ודעת גדולים ימצא, יצא שכרו – בהפסדו: מלבד זה שהיה יכול ללמוד בינתיים בעניינים הקרובים אליו עשרת מונים, הנה לא יהיו ימים מועטים – וישכח תלמודו... כי כל מה שלא ישיג האדם מתוך דוחק ולחץ, לא יתחקה (= יחקק) בלבדו ולא יכה בו שורש, וכעניין שאמרו ז"ל "תקפה עליו משנתו" (אבות פ"ג, מ"ח); פירוש, שהייתה קשה עליו, ומתוך הקושי – שכחה... וגם כי ירבה לחזור, איננו שומע (= מבין), וזה עניין רע, שיהיה בעוכרו גם באחרית הימים לאבן נגף ולצור מכשול... וכשמרגילין אותו לבטא בשפתים דברים הזרים לנפשו רק שידע עניין המילות והלשון, הרגל נעשה טבע, ו"שבשנתא כיוון דעל-על".

ובהמשך:

ודבר הנראה לעינים ומעשה בכל יום הוא, שרבים מן התלמידים מפסיקים ממשנתם ונותנים עורף לתורה – לריבוי (= בגלל ריבוי) היגיעה ומיעוט השכר, וגם האבות אומרים: אין לבנינו כשרון ללומדה, כי הנה למדו ב' וג' שנים, ולא ראו סימן יפה במשנתם.

המחברים אף מתייחסים למצב, השורר בהונגריה ובארצות מערב אירופה, אשר בהן "נתמעטו הלבבות, ומניחין חיי עולם ועוסקים בחיי שעה, ואינם קובעים לתורה אלא זמן מעט". בכך הם רומזים למציאות החדשה, אשר לפיה ילדים לומדים בבתי ספר רשמיים בפיקוח המדינה. בערים הגדולות היו בתי ספר יסודיים יהודיים, ובהם הוקדש מספר שעות מוגבל ללימודי יהדות. בערי השדה היו לימודי היהדות נעשים במסגרות של תלמודי תורה בשעות אחה"צ⁵.

הנימוקים, שהניעו אם כן את המחברים לפעול, הם הבאים:

א. הצורך לנצל באופן יעיל את הזמן הקצוב המיועד ללימוד גמרא.

ב. הצורך למנוע מהילד את התסכול, הכרוך בלימוד טקסט קשה ומורכב, שלא יועד לא למתחילים ולא לילדים.

יש אפשרות לספק צרכים אלו, ולדברי המחברים, יש מלמדים רגישים שנהגו כך, על-ידי דילוג

5. ראה כץ (1989) וכן מוסקוביץ (Moskovits, 1964). חוק חינוך כללי בהונגריה (בשנת 1886) אפשר הקמת בתי ספר ציבוריים על-ידי קהילות וגופים דתיים בפיקוח המדינה. התהליך התעצם בשנות ה-70 של המאה. תיאור הסוגים של מוסדות החינוך היהודיים בגיל חינוך יסודי – מצוי גם אצל לוי (1996). לעתים הצליחו החרדים להקים מסגרות דתיות, שהוכרו כ"בתי ספר המתמחים בהוראת האמונה העברית" (Felkai, 2002: 70).

שנתון "Lee" – תשס"ד כרך ט'

לקטעים מתאימים: "מניח החמורות ומלמד הקלות זעיר שם זעיר שם במקומות שונות (= שונים) ונושאים שונים". אולם אין דעתם של המחברים נוחה מגישה זו, שכן הדילוג אינו חינוכי, והוא מבלבל את התלמיד. התלמיד מתקשה לחזור על סוגיות ועל קטעים הפזורים בתוך המסכת, הוא מתקשה לזכור, היכן למד עניין מסוים, ובפרט כאשר עוברים ממסכת למסכת, ואין בידו לחזור על הישנות.

הפתרון הראוי לדעת המחברים הוא מקראה, שחבורה במיוחד לצורך ילדים המתחילים בלימוד גמרא. ההנחה היא, כי מקראה שנבנתה על-פי עקרונות דידקטיים ובהתאם לצורכיהם החינוכיים של הילדים – תעשיר את עולמם הדתי, תחבב עליהם את הלימוד ותכשיר אותם, בתוך זמן קצר יחסית, ללימוד נכון ממסכת רגילה.

המתנגדים לספר טוענים נגד החידוש⁶, אך המחברים שואבים לגיטימציה לחידוש החינוכי, שמטרתו להקל ולייעל את לימוד התורה, משלושה סוגים של חידושים ספרותיים שקדמו להם:

א. ספרות תלמודית הלכתית מעובדת – כמו זו של ר' יצחק אלפסי, הרמב"ם⁷ ואחרים;

ב. ספרי קיצור ולקט, שתוכנם מאורגן לפי שיקולים ענייניים – כמו "עין יעקב", או "מנורת המאור"⁸ ואפילו בתחום ההלכה – כמו "קיצור שולחן ערוך"⁹;

ג. ניסיונות חינוכיים קודמים של ספרי הדרכה לילדים: "לקח טוב", "חנוך לנער", "שערי תלמוד"¹⁰, או אף לתלמידי ישיבות – "כסף נבחר"¹¹.

6. לספר "המדריך" התעוררה התנגדות בקרב רבני הזרם החרדי שבהונגריה, וההסכמות הרבות שנכתבו לספר קשורות בפולמוס זה (אמיד, 2002). זו פרשה מעניינת, שעוד ארחיב עליה בע"ה במסגרת אחרת.
7. ר' יצחק אלפסי, הרי"ף, (צפון אפריקה במאה ה-11). חיבורו המפורסם, הלכות רב אלפסי (בפי אחדים כונה: "הלכות רבתי", או "הלכות הרי"ף"), הוא תמצות החלק ההלכתי של 24 מסכתות בתלמוד הבבלי. משנה תורה של רמב"ם (ר' משה בן מימון, ספרד ומצרים במאה ה-12) גם הוא ספר הלכה, אשר בו סוכם המסכתות ההלכתיות של הדיון התלמודי לדורותיו. ייחודו – בארגון החומר לפי נושאים, ולא לפי סדר המסכתות. שני החיבורים מקובלים מאד בקרב לומדי גמרא, אבל בעת שנכתבו התעוררה התנגדות עזה נגד פרסומם.
8. "עין יעקב" הוא ספר, המקבץ את האגדות מהתלמוד הבבלי ומחלק מהתלמוד הירושלמי. גם הפירוש לטקסט מלווה מפירוש רש"י וראשונים נוספים. הוא חובר ע"י ר' יעקב אבן חביב (ספרד וסלוניקי, המאה ה-15). "עין יעקב" מסודר לפי סדר המסכתות. מנורת המאור הוא ספר מפורסם באגדה ומוסר, אחד מילקוטי האגדות הראשונים, שבהם כונסו מקורות שונים וסודרו לפי עניינם ותוכנם, ולא כילקוטי המדרש האחרים, שסודרו לפי פרשיות התורה, שחובר ע"י ר' יצחק אבובי (ספרד, המאה ה-14).
9. "קיצור שולחן ערוך" הוא ספר הלכה עממי, המיועד להביא בלשון פשוטה את עיקרי ההלכה, הנוגעים לחיי יום יום. הספר נכתב ע"י ר' שלמה גאנצפריד (הונגריה, 1804-1886). נדפס לראשונה באונגוואר תרכ"ד, ומאז יצא במאות מהדורות.
10. "לקח טוב", הקטכזים (ספר עיקרי הדת) היהודי הראשון. נתחבר ע"י ר' אברהם יגל ממשפחת גאליקו ממנציליצי ויצא לאור לראשונה בוונציה במאה ה-16. הספר יצא במהדורות רבות, תורגם לשפות רבות ושימש חומר הוראה דתי (רפל, תשנ"ה). על "חנוך לנער" ו"שערי תלמוד" – ראה לעיל הערה 2.
11. "כסף נבחר" הוא ספר, המרכז את החומר (תלמוד, ראשונים ואחרונים) סביב נושאים ("כללים"). הספר נכתב ע"י הרב ברוך בנדיט גויטין, רבה של העדיעס בהונגריה. לפי כהן (תשנ"ז: עמ' 258) נפטר המחבר בשנת 1841. הספר, שנתפרסם לראשונה בפראג בשנת תרכ"ו, היה נפוץ בישיבות הונגריה, ובעזרתו התכוננו הבחורים לשיעורי "הסוגיה".

שנתון "Lee" – תשס"ד כרך ט'

העקרונות החינוכיים, שהספר מושתת עליהם, לפי דברי המחברים.

המבחן לבחירת הסוגיות והקטעים שייכללו הוא מידת התאמתם של הנושא, של המושגים ושל המבנה – ליכולת התפיסה של הלומד הצעיר. "ודקדקנו בכל סוגיא וסוגיא, אם הקוטב, אשר עליו תסובב, קרוב להשגת התינוק, ושתהיה ההנהיה נמצאת לו בהבנה נכונה ומבוררת".

את הקטעים ניתן לצרף זה לזה באופן שונה מסדר הופעתם במסכת, ואף ניתן לצרף קטעים ממקורות אחרים. ניתן להשמיט מילים או משפטים, אך אין לשנות את לשון המקורות. בשולי הדף הקפידו המחברים לציין, מהיכן נלקח כל קטע, אשר שובץ בטקסט.

בתוך הסוגיות ההלכתיות ראוי לשלב קטעי מדרש ואגדה. מקומם חשוב לא רק כהכנה ללימוד הסוגות (=ז'אנרים) השונות של הדיון התלמודי, אלא בעיקר להגברת העניין ("שההלכה – פלגם, והאגדה – כמלח ותבלין") ולהפיכת לימוד הגמרא – מנוף ליראת שמים ("שאמרו ז"ל [אדר"נ, פי"ט]: כל מי שיש בידו הלכות ואין בידו מדרש – לא טעם טעם של יראת חטא").

הרגלי לימוד ראויים קשורים בשימוש נכון במערכת הפירושים שעל גבי הדף ובשינון וחזרה. לכן טרחו המחברים בעיצוב פירוש קל, המבוסס על פירוש רש"י לש"ס – מתוך שיקול דידקטי מה לכלול בו. הודות לפירוש זה יכול הלומד להבין את מהלך הדיון ואת המושגים המופיעים בו. בעברו האחר של הטקסט הובאו קטעים, שעיקרם – לקט נבחר מבעלי התוספות, והוא נועד ללימוד מתקדם בעת החזרה על הסוגיה. לדף צורפה גם מערכת פנימית של מראי מקום לסוגיות שכבר נלמדו ("ציונים"). כך יכול הלומד לשים לב, כי ביטוי מסוים או שם חכם מסוים, שנמצאים כאן לפניו, כבר הופיעו בדפים הקודמים. כמו כן יש בשולי הטקסט מראי מקום לכל פסוק המוזכר בטקסט (צילום דוגמה של עמוד מהספר – ראה בנספח 2).

הדף עוצב – כמו העיצוב המסורתי של דף הגמרא המודפס, הן בחלוקה לעמודות (גמרא, רש"י ותוספות) והן בצורת האותיות (אותיות דפוס ללא ניקוד לטקסט – תוך שימוש רב בקיצורי מילים ובראשי תיבות ואותיות רש"י לפירוש וללקט התוספות). כדי להקל על הלומד פסקו מעט את הטקסט¹², הדגישו כל דיבור המתחיל בפירוש והוסיפו בסוף הספר לוח ראשי תיבות בסדר א"ב.

הספר נכתב בשני חלקים שאוחדו לכרך אחד¹³: החלק הראשון עוסק בעיקרו בתפילה ובמועדי השנה, ואילו החלק השני, הכולל קטעים קשים יותר, עוסק ברובו בעניינים מסדר נזיקין.

12. הפיסוק כלל רק שימוש בפסיק ובנקודה במשפטים ארוכים. זאת מלבד הסימנים המצויים בדפוס וילנא לציון ציטוט ממשנתו בראש הדיון, או ציון לציטוט פסוק. הפיסוק איננו שיטתי, אלא נראה אינטואיטיבי. ככלל ניתן לומר, שהוא מצוי יותר בפרקים הראשונים של החלק הראשון, אבל יש דפים, הן בחלק הראשון והן בחלק השני, שיש בהם פיסוק רב יותר מדפים אחרים.

13. חלק ראשון כולל 80 עמודים של סוגיות, כשלפניהם 8 עמודים של הקדמות ו-24 עמודים של הסכמות. בחלק שני יש 103 עמודים של סוגיות, שלאחריהם עוד 5 עמודים הכוללים לוח ראשי-תיבות.

הספר – כתכנית לימודים

תכניות לימודים כטקסטים מופיעות בצורות שונות: סילבוס, ספרי לימוד, מדריך למורה, מארזים, שכוללים גם טקסטים מקוריים וחומרי למידה (בן פרץ, 1995). המושג תכנית לימודים, כפי שמקובל בימינו, לא היה מוכר למחברים, אך ברור, שגם בעיניהם ספר זה, על שני חלקיו, הוא מה שאנו מכנים היום תכנית לימודים. למחברים ברור מאוד, מהם התכנים הראויים להילמד, ומהן המיומנויות הנחוצות – כדי להתקדם בעתיד במקצוע זה. בדרכם שלהם הם מבהירים נושאים אלו. יש בהקדמה לספר גם הצעה כללית למלמד כיצד לכוון את השימוש בספר, הן בעת הלימוד והן בעת החזרה. בהקדמה לכרך השני (מחברת ב) יש אף התייחסות לממד הזמן. על-פי מה שדווח להם – ניתן להספיק את שני החלקים במהלך שנה אחת, ואפילו בלימוד של שעה יומית אחת בלבד.

נעסוק להלן בניתוח תכנית הלימודים המוצעת – במובחן מהערכתה¹⁴. הניתוח מתמקד בהיבט הגלוי והדוקומנטרי ומנסה לחשוף את המצע החבוי שלה ואת ההנחות הפדגוגיות והאידאולוגיות של מחבריה. הניתוח נעשה בשיטה תיאורית אנליטית, כפי שהוסברה אצל אדן (אדן, 1987).

חומר הלימודים מוצג ברצף של טקסטים, אשר נלקטו מתוך מסכתות שונות וצורפו יחד, באופן היוצר סוגיה חדשה. העובדה, שהקטעים צורפו יחד שלא לפי סדר התלמוד הבבלי – מעידה, שיש כאן אמירה דידקטית. ללומד הוגשו קטעים, אשר יוצרים לו מערכת סדורה של מושגים, הלכות ורעיונות לגבי הנושא הנלמד. כדי שיוכל הלומד להבין אותם – עליהם להיות מוגשים ברצף הגיוני, המבוסס על עקרונות – כמו מהמופך – אל הלא מוכר, מהכלל – אל הפרטים, או לפי סדר ההתרחשות. רצף הגיוני זה חשוב בעיני המחברים יותר מאשר הצגת הקטעים לפי שייכותם למסכתות, או אפילו לפי סדר הופעתם באותה מסכת.

כך, לדוגמה, ניתן להבחין בפרק השישי, העוסק בסוגיות על חג סוכות, כי תחילה מוצגת מצוות ישיבה בסוכה (לקוח ממסכת סוכה, דף כח), ומי פטור ממנה (במסכת סוכה, דפים כה-כו). אחר כך עוסקים בפסול סוכה בגלל גובהה (סוכה, ב), בגלל צל אילן (סוכה, ט), או בגלל שטחה (סוכה, כח). מכאן עוברים לדיני ארבעת המינים (סוכה, ל"ה), להידור ונוי במצוות (קטעים ממסכת שבת וסוטה) ולסוגי מינים פסולים (סוכה, כט-לה).

באופן דומה, בפרק השביעי, העוסק בענייני שבת, מוקדש חלק בולט לענייני חנוכה. הנושא משולב בסוגיית "במה מדליקין", כמו בתלמוד הבבלי, אבל הקטעים הנוגעים לחנוכה אינם מופיעים לפי סדר הופעתם בבבלי (שבת כא ע"א – כד ע"א), אלא הם מתחילים בתיאור הנס, עוברים למספר הנרות שמדליקים ומהן הברכות שמברכים, ממשיכים במקום הנחת הנרות ובעניינים נוספים

14. על ההבדל שבין ניתוח תוכנית לימודים ובין הערכתה – ראה אריאב (תשמ"ט).

שנתון "Lee" – תשס"ד כרך ט'

הנוגעים להדלקה, ולסיום מורחבת היריעה בהשוואת נר שבת לנר חנוכה והזכרת חנוכה בברכת המזון¹⁵.

אין מגננון דידקטי נלווה של שאלות, סיכומים, או פעילויות, אך יש סימנים בגוף הטקסט, המעודדים את הלומד לפעילות של הסתייעות בפירוש, או בכלי-העזר הנלווים לדף. ההנחה היא, שהמורה ילמד ויעודד את התלמידים לעשות זאת¹⁶.

בטקסט לא שולב חומר חזותי, כמו איורים וטבלאות, שכבר היו קיימים אז בספרי לימוד, שכן המגמה הייתה לעצב ספר דמוי גמרא מקודשת, כמו של מבוגרים. דווקא בשל השאיפה לדמיון – יש תשומת לב לפרטים טיפוגרפיים, אשר יזכירו את דף הגמרא המסורתית.

הנושאים, שנבחרו בחלק הראשון של הספר – ממוקדים במצוות מעשיות, המופרות לילד מקיום יום-יומי, או מלוח השנה, ועל כן סביר להניח, שיש לו רקע בסיסי לקראת הלימוד. הנושאים הנלמדים הם פרטים, אשר ילד, המקיים מצוות אלו – ראוי שידעם. יתר על כן, העיסוק בהם מבטיח מוטיבציה של הילד, מכיוון שהחומר מופך וקל¹⁷. ההעמקה וההוספה בנושאים אלו מאפשרות למלמד להרחיב גם לענייני הלכה למעשה. הרחבה זו מאפשרת לילד להוכיח את ידיעותיו גם מחוץ לכיתת הלימוד ואף לקשר באופן נכון פרטים, מושגים והלכות, שייחשף אליהם במפגשים שמחוץ לכיתה, כגון בבית הכנסת או במשפחה.

בתוך הסוגיות שולבו קטעי אגדה או היגדים מוסריים, המתקשרים לנושא הנדון. השילוב של קטעים אלו מקל על המתח הלימודי, הקשור בניסיון להבין את הדיון התלמודי, אולם, יותר מכל, יש כאן הזדמנות, למלמד ולתלמידו, לדון בנושאים ערכיים, בעניינים של התנהגות אישית ובינאישית ובעניינים של אמונה ורגש.

עקרונות בארגון החומר

באופן הגלוי מסודר החומר לפי נושאים המוכרים לילד – כמו ברכות, קריאת שמע ומגילה. תוך כדי הלימוד – מתוודע הילד לאופיו המתגלגל של הדיון התלמודי, אשר מאפשר גיוון של נושאים, שקשורים באופן אסוציאטיבי. עצם ליקוט קטעים ממסכתות שונות סביב נושא אחד איננו חידוש

15. כדי להדגיש, שאכן יש כאן שיטה עקרונית – ראוי להשוות מקראה זו עם "תלמוד לתלמיד", שער ב (אפרתי ובורגנסקי, תשי"ז): גם ב"תלמוד לתלמיד" ליקוט קטעים בנושא חנוכה מתוך מסכת שבת. על חלק ניכר של הטקסט שבגמרא – דילגו, בגלל הקושי, אבל הקטעים מובאים לפי סדר הופעתם בבבלי.

16. בהקדמה לספר הציעו דרכי הוראה למלמד ובין השאר: "וגם ה'ציונים' יועילו להסב העין תמיד על הראשונות ולהרגילם להקיש עניינים, הרחוקים במקום וקרובים בעניין. וראוי, שיעורר המורה את התלמידים תמיד עליהם."

17. כדי להבהיר שיש כאן עמדה עקרונית – נזכיר, כי פרופסור א"א אורבך הציע בתשי"ב לכלול בשנות הלימוד הראשונות חומר, שתוכנו מוכר לתלמיד הדתי מתוך ההווי האופף אותו, קרי: עניני תפילה, שבת ומועדים. הצעתו של אורבך באה בניגוד להצעות של קודמיו כמו ר"י הולצברג (עציון) ובמידה מסוימת גם י' כץ, אשר הצביעו על יתרון של סוגיות מסדר נזיקין. פרטים נוספים לדיון זה וציון המקורות – ראה אמיד (תש"ס).

של המחברים; שיטת הלימוד בעיון, שהייתה נהוגה בישיבות הונגריה, הייתה בנויה על עקרון זה¹⁸. המרשים בלקט הוא הבקאות הרבה של המחברים, שהשכילו לצרף קטעים רלוונטיים ממקורות שונים ומגוונים¹⁹.

כדי להציג בפני הלומד את דרך הפרשנות של האמוראים, אשר לפיה המשנה היא נקודת המוצא – טורחים המחברים בעיצוב קטעי משנה מתאימים (לפעמים – צירוף של כמה קטעי משניות יחד), שיאפשרו אחר כך דיון באותו קטע אמוראי שביקשו לכלול. המבנה של הסוגיות החדשות שנוצרו, יחד עם כלי העזר שבספר ויחד עם הדרך המסורתית של לימוד גמרא – מאפשרים, לתלמיד הבודד או לקבוצה מצומצמת, תרגול רב של קריאה, שינון, או עיון מתקדם.

באופן בלתי גלוי מסודר החומר במדורג, באופן שלומד, אשר אינו רגיל לצורת הדיון התלמודי, יוכל להתקדם היטב בטקסט בלי להתעכב בגלל קשיי הבנה. ההדרגה באה לידי ביטוי, למשל, בכך שבשלושת הפרקים הראשונים (16 עמודים) קושיות כמעט אינן מופיעות. הטקסט הוא רצף של ברייתות ומימרות, עם שאלות ותשובות הבהרה, הכוללות מעט מילים בארמית. כך יוכל ילד, שכבר יודע את תהליך הלימוד של קריאת עברית ותרגומה, להתמקד בהבנת תוכן הקטעים בלי להתחבט בו-זמנית בהבנת מבנה דיון סבוך. ההימנעות מלכלול קטעים, שיש בהם משפטים ארוכים בארמית, נראית מכוונת. כך, לדוגמה, השמיטו המחברים מתוך קטע גמרא סיפור על רבי עקיבא (ג,א,ד²⁰). הסיפור מתאים מאוד להקשר הסוגיה (כל דעביד רחמנא – לטב, ברכות, ס ע"ב), וקשה להבין מדוע השמיטוהו, אם לא בשל סיבת הארמית. ההשמטות אינן מצוינות בדרך כלשהי, ובוודאי – לא מנומקות. ניתן לגלות אותן רק אם מכירים את הטקסט המקורי של התלמוד, או אם משווים את הטקסטים באופן מכוון ושיטתי.

בפרקים ד'-ו' עדיין מעטות הקושיות, והסוגיות אינן ארוכות. החל מהפרק השביעי ואילך ניכרת עלייה בקושי. בפרק שביעי הקושי בא לידי ביטוי באורך הסוגיות, ובפרק השמיני יש גם מבנים מורכבים יותר של טיעונים תלמודיים, ואף מופיעים יותר קטעי תוספות, מאשר לפני כן. בפרק העשירי (י,ב,ג) מופיע קטע שעניינו – הברכה על שְׁלָקוֹת (ברכות לח ע"ב). מבחינת הנושא מתאים הקטע לפרק שלישי, שבו שובצו קטעים אחרים מדף גמרא זה, אך ברור, כי הקטע שובץ בפרק עשירי בגלל מורכבות הדיון לגבי המסורות השונות בדבר המחלוקת המתוארת.

כשם שדאגו לכלול קטעים שונים משיקולים חינוכיים, כך דאגו גם להשמיט ביטויים. בהקדמה ציינו

18. ראה לעיל הערה 11 על הספר "כסף נבחר", שהיה אחד הספרים הפופולריים להכנה לקראת שיעורים אלו. וראה כץ (1989: עמ' 33) – על אופי שיעור "הסוגיה" במובחן מ"השיעור הטפל" – לימוד לבקאות על הסדר.

19. הקטעים בסוגיות השונות לקוחים מכל מסכתות הבבלי ולא רק מהן. בין המקורות יש אף קטעים בודדים מהירושלמי וכן קטעים ממסכתות מיוחדות: אבות דרבי נתן, דרך ארץ זוטא ופרק השלום.

20. בציון מקורן של הדוגמאות מהספר – נקטנו את דרך סימון המקורות, שנהגו המחברים ב"ציונים": כל ציון מורכב משלוש אותיות. האות הראשונה רומזת לפרק, האות השנייה – לסוגיה בפרק, והשלישית – לקטע שבסוגיה. שיטה זו מפורטת יותר מציון דף ועמוד.

המחברים, כי לא הזכירו עניינים מסדר נשים, "שראוי להעלימם מתינוקות מטעם ידוע". אפשר להבין על-פי זה, מדוע השמיטו מושג כמו "תשמיש המטה" מחמשת העינויים ביום הכיפורים (המשנה ב,ב,א), או מדוע השמיטו את המשפט (ג,א,א) "היתה אשתו מעוברת ואומר: יהי רצון, שתלד אשתי זכר" מתוך המשנה בברכות (נד ע"א). ככל הנראה, הושמט כל ביטוי, שעלול לעורר מחשבה מינית, גיחוך, או עלול להביך את המלמד בצורך לתרגמו. כך ניתן לראות, שבאמצע דרשה על פסוקים, המוכיחים ש"ויהי" קשור בצער (מגילה, י, ע"ב), השמיטו את הפסוק (שמ"א א', ה) "ויהי... כי את חנה אהב, וה' סגר רחמה (ה,ב,ז). בפרק ששי (ו,ו,ב) השמיטו את הדיון מהו "קטן ואינו צריך לאמו" (סוכה, כח ע"ב), אולי בגלל ההגדרה: "כל שנפנה (לעשות צרכיו), ואין אמו מקנחתו". כמו כן בסוגיית מצוות עשה שהזמן גרמן (ו,ז,ב) – השמיטו מרשימת המצוות, שלא הזמן גרמן, את "פריה ורביה" וכן את דיוני הגמרא, אשר בהם הוזכרה מצווה זו.

עקרונות בארגון החומר בפירוש

כאן חשו המחברים יתר חירות לקצר או לשנות במקום שפירוש רש"י ארוך וקשה. הפירוש מכוון להשלים, במספר מילים מצומצם, את מה שנחוץ כדי להבין את ההיגד שבגמרא. ניכר, שהושקעה מחשבה, מה צריך להשלים ולכתוב בתוך הפירוש, כיוון שהלומד לא יוכל להבין זאת בעצמו מתוך דברי הגמרא. מושגים מתוך הראליה – כמו שמות ירקות – העדיפו לתרגם לידיש. מושגי פתיחה תלמודיים מוסברים ביתר הרחבה במקום הופעתם הראשון.

דוגמאות:

א,א,ב, ד"ה תניא: "כל מקום שנאמר תניא – מורה, שהמאמר בא בברייתא".

א,ד,ב, ד"ה תנן: "כל מקום שנאמר תנן – מורה, שהמאמר בא במשנה".

א,ה,א, ד"ה ורמינהו: "רמיה היינו הצבת מאמרים זה כנגד זה, שנראים כסותרים להדדי, ממשנה – למשנה, או ממשנה – לברייתא, או מברייתא – לברייתא, וכן כשפסוקים נראים כסותרים, ורמינהו היינו ו'רמינא' אִינְהוּ המאמרים להדדי".

ג,ג,ב, ד"ה איתמר: "כלומר כך נאמר בבית המדרש, וכשמביא בגמרא מאמר מפי התנאים, קאמר תנן או תניא או ת"ר, אבל כשהמאמר מפי האמוראים, קאמר איתמר". בהופעות הבאות של אותה מילה אין הסבר. לעיתים יש הפניה בעזרת ה"ציונים" למקום הראשון, אך לא תמיד.

לעומת ההרחבה של מושגי הפתיחה – אין התייחסות מספקת לביטויים, המייצגים תבנית של טיעון תלמודי. כאשר מופיעים ביטויים כמו: "צריכא... קמ"ל..., ואי אשמעינן... קמ"ל (ב',ד',ד'),

"בשלמא התם... אבל הכא..." (ב', ו', ג'), "פשיטא, מהו דתימא... קמ"ל (ו', ג', ב) – נוהגים בפירוש לפתוח את המשפט בדבור המתחיל ולהסביר את המשפט כולו, או חלקיו, בתוך ההקשר של הדיון – ללא כל התייחסות למונח או למבנה הלוגי של הטענה. כך נהגו, כאשר אותו ביטוי הופיע בסוגיה אחרת בהמשך, לעתים ללא הפנייה להופעה הקודמת.

מושגים, שיש להם חשיבות גם מחוץ להקשר המקומי, זוכים לעתים לפירוש מורחב.

דוגמאות:

בביטוי: "למקרא צריך לברך, למדרש אין צריך לברך" – הסבירו (ג', א', י' ד"ה מדרש) בהרחבה יחסית, מהו מדרש, וציינו את שמות מדרשי ההלכה, העוסקים בכל חומש. בביטוי: "ר' יהודה אומר: עד פלג המנחה" – ביארו (ג', א', ד"ה פלג המנחה) את המושגים: מנחה גדולה, מנחה קטנה ומשך הזמן שלהן, ורק אז – מהו פלג המנחה, ולמה התכוון ר' יהודה בדבריו.

ניכרת אצל המחברים הרגישות הדיקטטית לאפשרויות, שלומד צעיר עשוי לטעות. כך, למשל, הובאו בטקסט דברי רבי יהושע בן לוי: "למה נמשלו ישראל לזית? לומר לך: מה זית – אין עליו נושרין לא בימות החמה ולא בימות הגשמים, אף ישראל – אין להם בטילה עולמית לא בעולם הזה ולא בעולם הבא (ג', ד', ח'). רש"י במקור לא מפרש מאמר אגדי זה (מנחות, נג ע"ב), אך בפירושו הסבירו: "לא בעוה"ז, שדומה לחורף. ולא בעוה"ב, שדומה לקיץ, שיזרח אור לישראל". ההערות נועדו לקשור בין המשל ובין הנמשל. לפני כן פירשו: "בימות החמה – בקיץ. בימות הגשמים – בחורף." לילד, שנולד וגדל באירופה – הפירוש, שימות הגשמים הם חורף, כלל אינו מיותר.

מה כוללת תכנית הלימודים?

"ספר המדריך" יצא כקובץ אחד, המחולק לשני כרכים (חלקים). בכל חלק – עשרה פרקים, כאשר כל פרק מוקדש לנושא. הפרק עצמו בנוי מסוגיות. סוגיה פותחת בקטע משנה, שבו עולה סעיף מסוים של הנושא, ולאחריו – דיון רצוף עד המשנה-סוגיה הבאה. כאמור לעיל, הדיון של הגמרא, ופעמים גם קטעי המשנה – מורכבים מלקט של קטעים שונים שרוכזו יחד.

בעת פרסום הכרך הראשון הצהירו המחברים, כי בדעתם להוציא, מלבד שני הכרכים, ספר נוסף, שבו מאה סוגיות בהעמקה לגבי ענייני תפילה ומועד ונושאים מסדר נשים. בעת הדפסת הכרך השני, הבהירו המחברים בהקדמה, כי חזרו בהם מתוכנית זו. לאור הצלחתה של התכנית המצומצמת הנוכחית – הרי אין צורך בספר נוסף על "ספר המדריך" על שני כרכיו-מחברותיו, לאור הדיווחים על הרמה שרכשו התלמידים. התלמידים, אשר השתמשו בספר, "אין ספק, כי יוכלו ללמוד כל מסכתא כסדרה בלי שום הפסק ודילוג". תכנית הלימודים שלפנינו כוללת, אם כן, עשרים נושאים. להלן טבלה המתארת את מגוון התכנים, אשר להם מוקדשות 172 הסוגיות שבתוך עשרים פרקים אלו. כותרת הפרק נלקחה מתוך התוכן של הספר. ניסוח הנושאים, שהסוגיות דנות בהם, נעשה על-ידינו, כאשר פעמים העדפנו לציין היגד מופך, או כותרת של סוגיה תלמודית מופרכת.

שנתון "לע" – תשס"ד כרך ט'

טבלת נושאים בחלק הראשון

כותרת והיקף	הנושאים העיקריים, שסוגיות הפרק דנות בהם
פרק א תלמוד תורה 8 סוגיות	תלמוד תורה, שכר מצווה ועונש החטא.
פרק ב מועדים ותעניות 7 סוגיות	ארבעה פרקים, שהעולם נידון בהם, יוה"כ – העינויים והדרך לחזור מעבדות שבדו, בין המצרים – האירועים ומנהגי אבלות, שמחת בית השואבה, 12 ימי השמחה במקדש, 18 ימי אמירת הלל, ראש השנה – זמן תקיעת שופר ואי אמירת הלל.
פרק ג ברכות 9 סוגיות	ברכות ראייה, ברכות פירות ודבר שאין גידולו מהארץ, מעין שלוש, זימון וברכת המזון, ברכת המצוות (תפילין וציצית).
פרק ד קריאת שמע ותפילה 6 סוגיות	זמן ק"ש של ערבית ושל שחרית, זמני התפילות ביום, הכנות לתפילה, תפילת העמידה – מספר ברכות ומבנה, הוספות בעמידה (שאלת גשמים, הבדלה ובקשות אישיות)
פרק ה מגילה 6 סוגיות	זמן קריאת מגילה ביום ובלילה, ימי קריאת המגילה, דרך קריאת המגילה וקריאה בספר תורה, ארבע פרשיות, תוכן הקריאה בחגים ומועדים, סדר הקרואים (מפני דרכי שלום).
פרק ו סוכה 12 סוגיות	מצוות ישיבה בסוכה, דיני סוכה כשרה ופסולה, פטור נשים ממצוות עשה שהזמן גרמן, דיני ארבעת המינים – מספר הפריטים וכשרותם, הנענועים והצורך בבעלות על המינים ביו"ט ראשון.
פרק ז שבת 12 סוגיות	ערב שבת עם חשכה, נר שבת – פתילות ושמינים, נר חנוכה וענייני חנוכה, איסורי שבות, מוקצה, איסור כיבוי ואמירה לגוי, ל"ט אבות מלאכה, אבות ותולדות, מלאכת הוצאה מרשות לרשות, הוצאת תפילין – טלטולם והנחתם בשבת, עירוב חצרות ותחומים, "ממצוא חפצך ודבר דְּכָר" – ענייני חול בשבת.
פרק ח יום טוב 8 סוגיות	מלאכת אוכל נפש, עירוב תבשילים, איסורי שבות, השגת שופר בראש השנה, סמיכה ביו"ט, איסור צידה, מראית עין.
פרק ט חג המצות, קידוש והבדלה 8 סוגיות	בדיקת חמץ, ביטול חמץ והנאה מחמץ בערב פסח, מלאכה בערב פסח, אכילה סמוך לחשכה, קידוש בשבת, קידוש ביו"ט שחל במוצ"ש, הבדלה, קידוש ביו"ט, חובת ארבע כוסות, נשים ותינוקות בליל הסדר, מתחיל בגנות ומסיים בשבח, קטעים שונים המופיעים בהגדה.
פרק י קרבת פסח ושאר קרבנות 6 סוגיות	מצוות התלויות בארץ ומצוות הגוף שאינן תלויות בארץ, צליית קרבן פסח, מְנוּיִים על הקרבן, קרבן פסח בשבת, ענייני זבחים וחסאות.

טבלת הנושאים בחלק השני

כותרת והיקף	הנושאים העיקריים, שסוגיות הפרק בהם דנות
פרק יא מסכת חולין 8 סוגיות	איסור "אותו ואת בנו", הכל שוחטין, כיסוי הדם, תערובות: איסור בהיתר (גיד הנשה, אבר מהחי), בשר בחלב.
פרק יב מציאה ואבדה 7 סוגיות	אלו מציאות שלו ואלו חייב להכריז, סימן העשוי להידרס, הגדרת אבדה, דרך ההכרזה, הטיפול באבדה, פריקה וטעינה, בעלות על מציאה (ידו וחצר).
פרק יג פיקדון ושומרים 6 סוגיות	ארבעת השומרים – דיניהם ומקורות הלימוד, שליחת יד בפיקדון, שומר שמסר לשומר, מצבי ספק (זה אומר: שכורה מתה, זה אומר: שאולה מתה).
פרק יד נזיקין 6 סוגיות	ממון המזיק: ארבעה אבות נזיקין, כל שחבתי בשמירתו, שור שנגח פרה. אדם המזיק: שני קדרין שהיו מהלכין, השופך מים ברשות הרבים, המבקע ברשות הרבים והזיק, המניח את הכד.
פרק טו גזלה וגנבה 9 סוגיות	תשלומי כפל, תשלומי ארבעה וחמישה, הודה מפי עצמו, השבת גזלה – דיני קרן וחומש.
פרק טז הלוואה וטענה ושבועת הדיינין 9 סוגיות	שבועת חכמים (נשבעין ונוטלין), שבועת הדיינים – מודה במקצת, טענו בחיטין והודה לו בשעורין, שבועת היסט. הלוואה בעדים, אם צריכה פירעון בעדים, יחסי מלווה, לווה וערב, גביית הלוואה מנכסים משועבדים, ענייני שטר חוב, משכון (איסור חובל ברחיים), איסור ריבית.
פרק יז פועלים ושכירות 4 סוגיות	זכויות פועלים, איסור הלנת שכר. שכירות בית: פרשנות חוזה (תפוס לשון ראשון), בדיקת חמץ – חובת הדייר או בעה"ב.
פרק יח מכירה וקנין 9 סוגיות	פרשנות הסכם מכר, דיני קנין במיטלטלין, אחריות מוכר במקח טעות, חזקת קרקעות – חזקת ראייה ומקורה, מחאה, טוען וחוזר וטוען, חזקה ומיגו. זכויות בקניין – כותב נכסיו לאחרים, הבית והעלייה של שניים שנפלו. אונאת ממון ואונאת דברים, דיני צדקה לעניים – תפקיד הגבאים וסמכויותיהם.
פרק יט בית דין ועדות 12 סוגיות	נוהל קבלת עדות, חקירות ודרישות, עדים זוממים, הנהגות דיינים: תכונות, שוחד ושכר דיינים. הרכבים של בי"ד: שלושה, סנהדרין קטנה וסנהדרין גדולה. קידוש החודש ועיבור השנה.
פרק כ נדר, נזירות ושבועה 18 סוגיות	נדרים ונדבות, בין מודר מהנאה ובין מודר מאכילה, דברים המותרים למותר מהנאה, משמעותן המדויקת של לשונות הנדר. לשונות נדר נזירות, זמני הנזירות. ההבדל בין נדר ובין שבועה, כהן גדול (כהן משוח, כהן משמש, כהן שעבר)

שנתון "לע" – תשס"ד כרך ט'

כפי שניתן לראות מהטבלאות, אכן הנושאים מגוונים:

בחלק הראשון נחשף הלומד לעניינים הלכתיים, מעשיים ומוכרים. בסוף חלק זה הוא נחשף אף לעניינים, שאינם הלכה למעשה (מצוות התלויות בארץ וקרבת פסח).

בחלק השני מכיר הלומד מושגים ועקרונות, הנוגעים למסכתות השונות מסדר נזיקין. אם אכן הצליחו ללמד ב"חדר" תכנית זו במהלך שניים עד שלושה "זמנים", ברור, כי התלמיד נהנה משני יתרונות:

א. הנושאים שעסק בהם היו מגוונים מאוד – ביחס ללימוד שיטתי של פרק שלם.

ב. הוא רכש מושגי רקע רבים, שיעזרו לו בלימוד המסכתות הנוהגות בישיבות (למעט מסכתות מסוימות מסדר נשים ומסכת עבודה זרה).

מה שלא ניתן לראות באמצעות הטבלה הוא אורכן של הסוגיות ומורכבותן. כפי שכבר נכתב לעיל, הסוגיות בסוף החלק הראשון ובחלק השני – הולכות ומתארכות, וממעטים לדלג בהן על קטעים מהטקסט המקורי של הבבלי. כמו כן קשה להתרשם מהטבלה, עד כמה נחשף התלמיד – בגלל אופי הדיון התלמודי "המתגלגל" והודות לבקיאות של המחברים – למושגים שונים ולהיגדים בעלי פוטנציאל חינוכי-ערכי רב, אף-על-פי שאינם קשורים לנושא המוצהר של הפרק.

נדגים זאת בשני פרקים:

1. פרק ח הוא פרק קצר יחסית (פחות מחמישה עמודים), ויש בו שמונה סוגיות, העוסקות בהלכות יום טוב. מעבר לרשימת הנושאים העיקריים, שנידונים בסוגיות השונות (ראה בטבלה) – נפגש התלמיד במושגי העשרה שונים – כמו מאפיינים של שמחת הרגל, דוגמאות רבות של איסורי שבות, לא תעשה ועשה דוחים עשה, שופר, מגילה ולולב – בשבת, תקופת הזוגות והמחלוקת על סמיכת קרבנות ביו"ט, הצדוקים ואחת המחלוקות אתם (הרגו – אין נהרגין), מצנות כיסוי הדם ומצנות חלה.

בנוסף לאלו עולים דיונים חינוכיים בנושאים בין אדם למקום ובין אדם לחברו.

בין אדם למקום: בהקשר לשמחת יו"ט – הטפה לצניעות בצריכה; בהקשר לשופר – חשיבות הכוונה בתקיעת שופר – בפרט, ובקיום מצוות – בכלל; בהקשר למחלוקת ת"ק ורשב"ג – החשיבות ללמוד היטב פרטים בגמרא, גם אם אינם להלכה.

בין אדם לחברו: כיצד מגיבים על נזיפה; החובה להתנהגות שתמנע חשד מהרואים; מצוות תוכחה – מחד גיסא, וחובת הפיוס, שחלה על מי שחשד בכשרים – מאידך גיסא.

2. פרק יב הוא פרק קצר יחסית לפרקי החלק השני (8 עמודים), ויש בו שבע סוגיות בענייני מציאה ואבדה. עיקרן – קטעים מפרק ראשון ושני של בבא מציעא. מעבר לנושאים העיקריים שתוארו בטבלה – נפגש התלמיד עם המושגים ועם העקרונות הבאים: שילוח הקן, מצוות הענקה לעבד, פאה, שכחה, פת נכרים, חמץ של נכרי מותר בהנאה לאחר הפסח, ממון המוטל

בספק – חולקין בלא שבועה, המוציא מחברו עליו הראיה, ברי ושמא, מודה במקצת ושבועת היסט. בנוסף לאלו עולים דיונים חינוכיים בנושאים הבאים: מצות "הוכח תוכיח" – חשיבותה מצד המוכיח ומצד מקבל התוכחה; בעקבות הדרשה על "השב תשיבם" – נידונים נושאי עזרה נוספים – כמו צדקה לעניי עירך וגם לעניי עיר אחרת, צדקה לעשיר שירד מנכסיו, מעלת נתינת פרוטה לעני והמעלה היתרה של פיוס העני בדברים. כמו כן מוזכרים: עונשו של בדאי כשאומר אמת, "למען תלך בדרך טובים" – החובה לנהוג לפני משורת הדין, וההנהגה הרצויה "מהיות טוב אל תקרי רע" (בבא קמא פ"א ע"ב).

המהדורה השנייה של הספר

חלק מספרייתו האישית של הרב בנימין זינגר הגיע לספריית אוניברסיטה בר אילן²¹, ושם גיליתי, כי בתרס"ב, כעבור עשרים שנה, הוציאו האחים מהדורה שנייה ל"ספר המדריך"²². בשער הספר מצהירים המחברים, כי זו "הוצאה שנייה עם הוספות ותיקונים", אך אינם מפרטים מהם. את השינויים ניתן לגלות רק בהשוואה שיטתית בין המהדורות:

ראשית, יש לומר, כי השינויים נעשו רק בחלק הראשון של הספר, וכל העימוד שונה, ואילו החלק השני זהה לחלוטין בשתי המהדורות, כולל מספרי העמודים. השינוי היחידי, שהמחברים נתנו לו הסבר, הוא השינוי בלקט פרקי אבות, שהופיע כהקדמה לפרקי הספר. במהדורה הראשונה הוצגו המשניות, יחד עם הערות פירוש של המחברים – כמעין מבוא לסדר הדורות של התנאים. בינתיים הגיעו למסקנה, כי אין צורך בטקסט מפורש, שכן הפירושים למסכת אבות נפוצים, והמשניות מוכרות לתלמידים. לכן במהדורה השנייה הוצג הטקסט בכתב רש"י, ללא כל פירוש, וכך יוכל לשמש לתרגול קריאה.

השינויים הקטנים הם תיקוני טעויות דפוס, הן אלה שכבר הופיעו בלוח התיקונים שבמהדורה הראשונה, והן אלה שנתגלו רק מאוחר יותר. השינויים הגדולים הם שינוי מקומם של פרקים או סוגיות. בנוסף יש שינויים קלים אך חשובים: הוספת קטעים חדשים או השמטת קטעים. ננסה לאפיין את הסוגים השונים, להדגים ולהעלות השערות מדוע נעשו.

21. הרב אברהם זינגר נפטר ב-1914 ב-Warpalota, אשר בה כיהן רב. אחיו הרב בנימין זאב שימש רב ב-Mikulas עד 1920 ונפטר בפרסבורג ב-1930. אלמנתו של הרב בנימין וכמה מילדיו, ששרדו בשואה, הגיעו ללונדון. ספריו נתרמו בשנות ה-70, ע"י הנכדים, לספריית האוניברסיטה (ראה ההקדמה האנגלית לזינגר, תשמ"ז).

22. גם מהדורה זו יצאה בפרסבורג באותו בית דפוס (לוי ואלקלעי). קיומה של מהדורה זו לא צוין ברשימות ביבליוגרפיה של ספרי לימוד יהודיים. העובדה, שמדובר במהדורה, שנעשו בה שינויים מהותיים, מעידה על ביקוש לספר, המצדיק הוצאה כספית כזאת.

א. שינויים בסדר הפרקים או הסוגיות.

שינוי בולט הוא החלפת הסדר בין פרק שלישי ובין פרק רביעי. בפרק שלישי (ענייני ברכות) נעשו שינויים רבים: במהדורה הראשונה נראה פרק זה קשה פחות מהפרק הבא אחריו, שכן בפרק רביעי (ק"ש ותפילה) יש כמה קושיות (מתיבי, רמינהו, נימא תיהווי תיובתא) ונסיונות לתרצן. לאחר ההוספות, שהוסיפו בפרק השלישי, שיש בהן מבנים תלמודיים חדשים – כמו היכי דמי אי... פשיטא... מהו דתימא (סוגיה א וסוגיה ה) וכן קטע בארמית (סוגיה ו) – כבר אין פרק זה נראה קל יותר מפרק רביעי. ייתכן, שאף חשבו, שראוי להפוך את הסדר. את הסוגיה האחרונה של פרק שלישי המקורי (הברכות על ציצית ועל תפילין) – השאירו בסוף הפרק השלישי החדש, שכן עניינים אלו יכולים להיות מצורפים לענייני תפילה באופן טבעי. היפוך סדר הפרקים מאפשר לתלמיד להכיר גם את הנושאים לפי סדר הופעתם במסכת ברכות. כך ילמד תחילה את המשנה הראשונה במסכת: "מאימתי קורין את שמע בערבין?", יעסוק בענייני קריאת שמע ותפילה, ורק אחר כך יעסוק בענייני ברכות הנהנין, הלקוחים מפרק חמישי שבמסכת ברכות. ייתכן, שגם שיקול זה הוא שהביאם להחלטה להפוך את סדר הפרקים.

את השינויים במיקום סוגיות ניתן לרוב להסביר בהתאמת מיקומם לקושי שנתגלה בלימוד בסוגיה. כך לדוגמה הייתה כלולה בפרק ששי (ענייני סוכות) סוגיה על פטור נשים ממצוות עשה שהזמן גרמן (ו,ז). בסוגיה זו יש דיון בשאלה, מהיכן נלמד הפטור. בדיון מוזכרות מצוות רבות, דרשות פסוקים ומידות שונות, שהתורה נדרשת בהן. הסוגיה קשה להבנה יותר משאר סוגיות הפרק ואינה הכרחית להשלמת הנושא, שהפרק עוסק בו. במהדורה השנייה מיקמו את הסוגיה בסוף פרק תשיעי (חג המצות), שבו יש סוגיות ארוכות ומורכבות, והיא אכן מתאימה יותר לדרגת הקושי של סוגיות פרק זה. בתמורה – העבירו מפרק תשיעי סוגיה קצרה וקלה (מזכירין יציאת מצרים בלילות) – למקום אחר (פרק ג – ענייני קריאת שמע ותפילת עמידה).

ב. הרחבות

כשני שלישים מהשינויים הם הוספות של קטעי גמרא קצרים, לרוב דברי אגדה ומוסר, שהוסיפו לקראת סיומה של הסוגיה. בכמה פרקים הוסיפו סוגיות שלמות חדשות. אלו השלמות של מושגים או הלכות, הראויים להיכלל באותו נושא. כך, לדוגמה, הוסיפו בפרק שביעי (שבת) סוגיה בענייני מוקצה, המביאה את מחלוקת ר' שמעון ור' יהודה במוקצה (סוגיה ה). בפרק שמיני (יום טוב) הוסיפו שתי סוגיות קצרות, המציגות מחלוקות של בית שמאי ובית הלל. מחלוקת אחת מעלה את העיקרון "מתוך שהותרה לצורך (אוכל נפש) – הותרה גם שלא לצורך". המחלוקת האחרת עוסקת במלאכה לצורך גופו, ולא לצורך אוכל נפש. בפרק עשירי (קרבן פסח) הוסיפו שתי סוגיות, העוסקות בהנפת העומר ובאיסור חדש.

ג. השמטות

הרבה ממה שנראה כהשמטות – אינו אלא העברה למקום אחר, ודוגמאות כבר הוזכרו לעיל. לפיכך יש מעט מקרים של הוצאת קטע לחלוטין. בפרק חמישי (ה,ב) השמיטו קטעים, שענינם מדרשי אגדה על המגילה. אני משער, שהדבר נעשה כאיזון להרחבות, שנעשו בפרק זה על תוכן של פרשות קריאת התורה במועדים. בפרק שביעי (שבת) השמיטו את הקטעים, שעסקו בארבע הרשויות (סוגיה ז). הברייתות המובאות בטקסט אינן מובנות כשלעצמן, ובפירוש נאלצו להרחיב ולהסביר הרבה מושגים והגדרות, שאינם מצויים בטקסט. ייתכן, שהמחברים הגיעו למסקנה, שהנושא קשה מדי, מה עוד שבפרק זה, כפי שכבר צוין לעיל, יש עוד סוגיות קשות, ועל כן השמיטו קטעים אלו.

יש השמטות מעניינות, הנובעות מהערות שהופנו למחברים, או שהן תיקונים עקרוניים שעשו.

אציג לכך שתי דוגמאות:

א. בין ההסכמות שקבלו לספר יש גם מכתב הסכמה של ר' יצחק אייזיק טויבש מרומניה²³. הרב תומך מאוד בספרם ומוסיף הערות על כמה דברים הדורשים תיקון, ובין השאר קטעים, שאינם מתאימים במקומם, כגון הקטעים בעניין שאילת שלום בפרק ג (ג,א,ט; ג,א,י). אכן בסוגיה זו חלו שינויים רבים – מלבד העברתה (מפרק ג סוגיה א לפרק ד סוגיה ח), ושני קטעים אלו הושמטו.

ב. בסוגיה ה שבפרק שלישי (עניני ברכות), במהדורה הראשונה – יש דיון על חתימת הברכה "מעין שלוש", ומובאים שם דברי רב חסדא "על הארץ ועל-פירותיה". קטע זה הושמט, משום מה, במהדורה השנייה. מסתבר, שהקטע, כפי שהופיע במהדורה הראשונה, אינו תואם לגרסת הבבלי:

23. הרב טויבש, היה אחד מהרבנים המפורסמים של יהדות רומניה בעת ההיא. הוא היה אז רב במחוז בערלד (Berlad), ובתרג"א (1891) התמנה לרב בעיר הבירה, בוקרסט. מכתבו מופיע בעמודים 27-28. הדפים של מכתבי ההסכמה אינם ממוספרים. המספר שצוין מציין מספר העמוד החל מהשער במהדורה הראשונה.

שנתון "Lee" – תשס"ד כרך ט'

נוסח הגמרא (ברכות מד ע"א)

הנוסח ב"מדרך" (מהדורת תרמ"ב)

וחותם על הארץ ועל המחיה.

וחותם על הארץ ועל המחיה.

מיחתם במאי חתים?

אפירי במאי חתים?

כי אתא רב דימי אמר רב: חתים בראש חודש...
הכא מאי?

רב חסדא אמר: על הארץ ועל-פירותיה...
ור' יוחנן אמר: על הארץ ועל הפירות...
אמר רב עמרם: ולא פליגי...

רב חסדא אמר: על הארץ ועל-פירותיה...
ור' יוחנן אמר: על הארץ ועל הפירות...
אמר רב עמרם: ולא פליגי...

לא מצאתי כל הערה על כך בהסכמות או במקום אחר, אך אני משער, כי, למעשה, ביקשו המחברים לצרף לסוגיה גם את הדיון וההלכה המיוחדת של פירות, שגדלו בארץ ישראל, וחיפשו דרך שלא להכביד על הלומד. הפתרון היה בשינוי מלה אחת: החלפת "מיחתם" במילה "אפירי" [=על-הפירות]. כך נוצרה שאלה, שדברי רב חסדא ודברי ר' יוחנן – יוכלו לשמש תשובה עליה, אולם פתרון זה חורג מכללי העריכה, שהצהירו עליהם בהקדמה – "חלילה לנו להוסיף מחול על הקודש אפילו הוספה כל שהוא או לשנות מטבע שטבעו חכמים, חוץ משינוי מקום..." הפולמוס על הספר לאחר פרסומו – חידד עיקרון זה. להערכתי, זו הסיבה, שהשמיטו במהדורה השנייה הן את השאלה והן את כל הדיון שלאחריה.

ניתוח אידאולוגי

תכניות לימודים מבטאות אמונות לגבי מה ראוי שילדים ילמדו, מהן המטרות ומהן הסיבות. התכנית היא ביטוי לעקרונות ולהנחות לגבי מהות החינוך, לגבי תפקידי המחנך ולגבי יעדי החברה. אולם פעמים רבות אין מעצבי התוכנית מבטאים באופן ברור, מהם עקרונות והנחות אלו. המעצבים שמים דגש בצורכי המתחנך, במבנה הדעת של המקצוע ובהיבטים המעשיים של הפעלת התוכנית, עד שאין הם נותנים דעתם ללִבֵּן, לברר ולהצהיר בבירור, מהן הנחות-היסוד, העומדות מאחורי התוכנית.

לם טוען, כי בכל הכרעה דידקטית, ולא רק בהכרעה של מדיניות חינוכית – יש נקיטת עמדה אידאולוגית (לם, תשמ"ו). הנימוקים בדבר הצרכים של הילדים המתחנכים – אינם, לדעת לם, אלא רציונליזציה. בעיניו זו עמדה אידאולוגית, מפני שהיא מבוססת על הנחות ואמונות של המחליט,

שלא ניתן להוכיח אותן באופן אמפירי. זיהוי מערכות האמונות, העומדות מאחורי תכניות לימודים, ומיוןן הוא דבר מקובל בחקר המחשבה החינוכית. אייזנר, לדוגמה, מציע מיון של אידאולוגיות קוריקולריות, וברור, שעל-פי המיון שלו תכנית הלימודים שלנו מתאימה לקטגוריה "אורתודוקסיה דתית" (Eisner, 1992). אלא שאייזנר ממיין אידאולוגיות מודרניות (כמו הומניזם רציונלי, פלורליזם קוגניטיבי ואחרות), ואנו מבקשים לעמוד על האבחנה הדקה, הנחוצה לאפיונה האידאולוגי של תכנית לימודים דתית אחת ביחס לתכניות דתיות קיימות באותה עת, ועל כן נפנה לדרך מיון אחרת.

כדי לעמוד על הבסיס האידאולוגי של המחברים – נפרוש תחילה את קשת הדעות האפשריות: המצב העובדתי, כפי שנתפס על-ידי אנשי חינוך, הוא, שיש קשיים בלימוד גמרא בגיל צעיר. קשיים אלו באים לידי ביטוי בתחומים שונים, והם תוארו, בין השאר, בהקדמת המחברים. עצם תפיסת המציאות בתור כזאת אינו מכתוב עדיין את הפתרון המתבקש. מבחינה הגיונית ניתן להצביע על שלושה כיוונים עיקריים של פתרון, השונים זה מזה:

א. בגלל הקשיים – **אין** ללמד גמרא בגיל צעיר (או: יש למעט בלימוד גמרא בגיל צעיר), כיוון שאין בזה תועלת. רצוי לחפש אלטרנטיבות לימוד בתחום לימודי הקודש (מקרא, משנה, מדרש, מחשבה).

ב. יש ללמד גמרא בגיל צעיר **למרות** הקשיים – בגלל חשיבות לימוד זה מצד עצמו, או מצד הכנתו של התלמיד לעתיד, אולם יש לחפש דרך להקל על הקשיים.

ג. יש ללמד גמרא **דווקא בגלל** הקשיים: זו מהותו של תלמוד תורה (יגיעה בתורה), וזו הדרך להגיע להישגים בלימוד.

קשת דעות זו אינה רק אפשרית; היא קיימת מאז תקופתם של המחברים ועד ימינו אלה²⁴.

את הדעה הראשונה והשלישית מיעטו להשמיע במפורש, אך במידה רבה ניתן להעמיד את המחלוקת בין ה"חדר" המסורתי ותומכיו הקיצוניים ובין מפתחיו הקיצוניים של ה"חדר המתוקן" (יציר שנות השמונים של המאה ה-19)²⁵ על ציר דעות זה – בכל הנוגע להוראת גמרא.

לדעה השנייה יש גוונים הרבה, והמחברים של ספרנו נמצאים ביניהם.

נוכל, אם כן, לנסח את העמדות האידאולוגיות של מחברי "המדריך" כדלהלן:

24. לאחרונה פורסם מחקרו של שוורץ (שוורץ, תשס"ב) על העמדות האידאולוגיות כלפי הוראת תושבע"פ בחינוך הישראלי. צורת הניתוח אשר נקטתי שונה מעט מדרכו, אך המקורות הרבים המובאים אצלו יכולים להוכיח, שקשת דעות זו הייתה קיימת בסוף המאה ה-19 ולאורך כל המאה ה-20. להלן הצגתי שתי דוגמאות של הקשת האידאולוגית, הלקוחים מתוך מכתבי ההסכמה לספר. לגבי דרך הפתרון הראשונה ניתן לראות דוגמה מייצגת בדברי זאב יעבץ (שוורץ, עמ' 57 ואילך) וכן בדברי המחנך ח"א זוטא (זוטא, תרצ"ד).

25. על תחילתו של ה"חדר המתוקן" ועל מאפייניו – ראה **אנציקלופדיה חינוכית**, ד, עמ' 676-683.

יש ללמד גמרא בגיל צעיר – למרות הקשיים בהוראתה. יש לחפש דרך כשרה כדי להקל על הקשיים. הכנת לקט מיוחד היא דרך כשרה במסורת ישראל. השימוש בלקט כזה כשר, אם הוא זמני, ואם הוא מיועד לתכלית של לימוד גמרא סדיר במתכונת המסורתית. הפתרונות הדידקטיים, שתוארו במאמר, נובעים מניסיונם החינוכי של המחברים ומתאימים לעקרונות האידאולוגיים, שזה עתה תוארו.

כדי להמחיש עד כמה הצגת הקשת האידאולוגית, שהצגנו לעיל, אינה פרי ניתוח תיאורטי בלבד, אציג להלן שתי עמדות ייחודיות, אשר הופיעו במכתבי ההסכמה של הספר: הראשונה של הרב יהודה ליב לויזון²⁶, רב בשטוקהולם, בירת שוודיה. לאחר שמנה את מעלות הספר, העיר הערות דידקטיות שונות, ובסוף מכתבו הוא כותב:

בימים קדמונים למדו אחינו בנ"י את התלמוד לא על דרך המעטודיק (= המתודיקה), אבל תשוקתם העזה הועילה להם לבוא אל מחוז חפצם... לא כימים הראשונים – ימים האלה: עלינו החוב להקל הלימוד, כי אז, רק אז, נחזה ברכה בעמלת (= בעמל) ידינו. מולו אביא הערה של הרב יוסף דובער הלוי מבריסק (ליטא)²⁷:

בזה ראיתי לגלות לכבודם דעתי, אשר לתכלית אמיתי ורצוי כזה – עדיין לא יצאו ידי חובה. ולא על-ידי זה שהוקל הלימוד, נוכל לגדל תלמידים אשר נקווה, כי מהם תצא תורה לישראל... והניסיון הורה לנו ההיפוך, כי כל אשר טָעַם דבשה של תורה בעמל ובזיעת אפיים בנערותו – הוא לא יעזבנה עולמים גם כי יזקין.

נקל לראות, כי הרב לויזון מייצג עמדה עקרונית, התומכת בפתרון על הדרך השנייה שלעיל. הרב סולובייצ'יק, לעומתו, מייצג עמדה עקרונית, התומכת בפתרון על הדרך השלישית.

סיכום

במאמר זה ביקשנו לשרטט את עיקרי תוכנית הלימודים, המוצגת ב"ספר המדריך" ואת ההנחות הדידקטיות של מחבריו. אמצעי המחקר, שנקטנו לאיסוף העובדות, היו האמצעים הבאים: השוואת פרקי הספר זה לזה, השוואת הטקסט שבספר לטקסט המקורי בתלמוד הבבלי, התחקות על השינויים בין שתי מהדורות הספר והערכה כוללת של שיטת המחברים – תוך השוואתה עם ספרים אחרים ועם הגותם החינוכית של אחרים. על יד הממצאים הבאנו תיאור הרקע החברתי והחינוכי,

26. הרב לויזון (לעוויהאן) מורה ודרשן בקהילות בגרמניה. מ-1859 רבה של שטוקהולם. כתב מאמרים ומחקרים רבים במדעי היהדות. מכתבו נמצא בין מכתבי ההסכמה בעמוד 27.

27. הרב יוסף בר [סולובייצ'יק] (1820-1892) מגדולי הדור, רבה של בריסק. לפני כן למד ולימד בישיבת וולוז'ין. אביו של הרב חיים מבריסק. (הרב י"ד סולובייצ'יק המנוח, ממנהיגי המזרחי בארה"ב, הוא נינו). מכתבו נמצא בין מכתבי ההסכמה – למרות הסתייגותו הכללית מהספר – בעמוד 23.

שבו צמחה הגישה החינוכית – תוך ניסיון לחשוף את ההנחות האידאולוגיות, שמעוגנת בהן גישה זו.

כפי שצוין, אין זו הכריסטומטיה הראשונה, אשר שימשה ללימודי גמרא, אך מגוון המקורות והנושאים ושיקולי הדעת החינוכיים, שגילו המחברים בעיצובה של המקראה – שימשו מלמדים שונים בעבודתם, ואף שימשו השראה לספרי הוראת גמרא שיצאו אחריה²⁸. ראויים שיקולי דעת אלו, שיעמדו גם בעתיד לעיונם של מי שבאים לעסוק בהוראת גמרא לילדי ישראל.

ביבליוגרפיה

אדן, ש' (1987). כמה קריטריונים להערכת חומר לימודים, **עיונים בחינוך**, 46-47, עמ' 135-156. אמיד, י' (תש"ס). הוראת הגמרא – הקשיים והניסיון לפתרון: סקירה דידקטית-היסטורית, **שאנן, ו', שנתון המכללה הדתית לחינוך**, חיפה, עמ' 85-92.

אמיד, י' (2002). **היחס לחידושים פדגוגיים בהוראת תורה שבעל פה בשלהי המאה ה-19**, מאמר שהוצג בכנס הבינלאומי המשותף של האגודה הישראלית לחקר החינוך היהודי והרשת הצפון-אמריקאית לחקר החינוך היהודי (NRJE) (16-21 יוני 2002), אוניברסיטת חיפה, ישראל.

אפרתי, י"א (תשט"ז). הוראת תלמוד למתחילים, **מעיינות, ה**, עמ' 128-139. אפרתי, י"א, בורגנסקי, י' (תשט"ז, תשי"ז, תשכ"ד). **תלמוד לתלמיד** (שלושה חלקים). ירושלים: ההסתדרות הציונית המחלקה לחינוך ותרבות תורניים בגולה. אריאב, ת' (תשמ"ט). ניתוח תכניות לימודים: מאפייניו בתחום קוריקולרי וחשיבותו, **עיונים בחינוך**, 49-50, עמ' 273-280.

בן פרץ, מ' (תשנ"ה). **המורה ותכנית הלימודים: התרת כבלי הטקסט הכתוב**. תל אביב: מכון מופ"ת. זוטא, ח"א (תרצ"ד). **בראשית דרכי**. ירושלים. זינגר, א', וזינגר, ב"ז (תרמ"ב). **המדריך על במתי ים התלמוד**. פרעסבורג. זינגר, ב"ז (תשמ"ז). **חידושי הרב"ז זינגר למסכת שבת**. ירושלים: אמרי שפר. כהן, י"י (תשנ"ז). **חכמי הונגריה והספרות התורנית בה**. ירושלים: מכון ירושלים. כץ, י' (1989). **במו עיני**. ירושלים: כתר. לוי, א' (1996). ישראל זינגר (1828-1905) מורה מחנך והוגה דעות בשטורליא-אויהל הונגריה, **דור לדור, י**, עמ' 67-96.

ליפשיץ, א"מ (תש"ז). **כתבים** (חלק א). ירושלים: מוסד הרב קוק. עמ' שה - שסו.

28. "ספר המדריך" הופץ והגיע לרוב קהילות ישראל. עם זאת, מידת השימוש בספר, בשנות הפצתו, היא נושא הטעון עדיין מחקר. גם אם לא השתרש הלימוד בספר, ברור כי שימש מקור השראה לספרים אחרים. לדוגמה: מחברי "תלמוד לתלמיד" (אפרתי ובורגנסקי, תשט"ז) הכירו את "ספר המדריך". העובדה, שבחרו קטעים שונים, ערכו סדר נושאים שונה ועיצבו את שלושת ספריהם (תשט"ז, תשי"ז, תשכ"ד) במתכונת משוכללת יותר – אינה סותרת את העובדה, ששאבו השראה ולגיטימציה גם מ"ספר המדריך" (ראה אפרתי, תשט"ז, הערה 2).

לם, צ' (תשמ"ו). האידאולוגיות ומחשבת החינוך, פסיכולוגיה וייעוץ בחינוך, תשמ"ו, עמ' 5-30.
רפל, ד' (תשנ"ה), ביבליוגרפיה של ספרי לימוד יהודיים (דור לדור, ח), תל אביב, אוניברסיטת תל אביב.
שוורץ, י' (תשס"ב). הוראת תורה שבעל פה: הוראת משנה ותלמוד בחינוך הישראלי באספקלריה של
תכניות הלימודים והספרות הדידקטית. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור בפילוסופיה,
ירושלים: האוניברסיטה העברית.

שוורץ י' (תשמ"ז). מורשת רבני הונגריה. חדרה: יד לקהילות טרנסילבניה.

שוורץ, ב' (תר"ץ). חיי, תולדותי וזיכרונותי. ירושלים: דרום.

שרפשטין, צ' (1943). החדר בחיי עמנו. ניו-יורק: שילה.

Eisner, E. W. (1992). Curriculum Ideologies, In: P. W. Jackson (Ed.), **Handbook of research on curriculum** (pp. 302-326). New York: Macmillan.

Felkai, L. (2002). Jewish schooling in Hungary 1780-1990, **Dor Ledor**, 20.

Moskovits, A. (1964). **Jewish education in Hungary 1848-1948**. New York: Bloch Publishing Company.

Ujvary, P. (1929). **Magyar Zsidó lexikon**. [Hungarian Jews lexicon] Budapest: Zsidó Lexikon Kiadása.

דַּעַךְ לַנֶּשֶׁר עַל פִּי דַרְכּוֹ גַּם כִּי יִזְקֵן לֹא יִסּוּר מִמֶּנּוּ

ספר

החמדידי

על במתי ים התלמוד

כולל

ליקוטי הש"ס עם פירש"י ותוספות

קבוצת סוגיות נאות מצד הנושא וההווה

למתחילים בלמוד משנה וגמרא, מסודרות בדרך העולה מקל לחומר, להנך התלמידים עפ"י דרכם והשגתם ולהדריכם במה ונכון אל בית התלמוד פנימה. ולפי ענין הסוגיות נספחו עליהן מצומדות אגרות ומשלים ודרשות ג"כ מכל הש"ס להסב עין התלמיד על כל שכיות ההמדה ולהעיר ולעורר בלבבו מוסר ויראת ה', אהבת התורה והשקת הלמוד.

ונספך עוד

הערות בתרגום המלות ודקדוק הלשון והשתלשלות הקבלה, ו**יציונים** ממקום למקום על השתוות ודמיון הענין והסוגיא הלשון והמליצה, ושער גדול **מבוא התלמוד** נכבדות מדובר בו על מדות שהתורה נדרשת בהן, ודרכי הש"ס בלשון והווה וסדר הדורות עד היום הזה:

סדרנו וערכנו והוצאנו לאור, בעזרת נותן התורה יוצר אור, ובזכות אבותינו מוסרי דור ודור

אנחנו רמזים

אברהם זינגער רב אב"ד דק"ק פאלאטא והגלילות תע"א בנימין זינגער

בני כבוד הרב הגאון העולה הצדיק המפורסם מיה פסח זינגער נר"ו רב אבדק"ק קירבדרייף והגלילות תע"א ונכדו הרב הגאון העולה הצדיק המפורסם מיה אהרן יוסף שמואל הלוי אבדק"ק פריעשטין זצ"ל, ונכדו לאנשי מוסת אר"י התורה הגאונים מיה וחזקאל א"ר זצ"ל, בע"ס שער תורת זצ"ל, בע"ס שמן רקת זצ"ל, ובע"ס עמרת פו זצ"ל, ולפעלה בקדוש בע"ס נור אר"י אבדק"ק אמשיידם, רבנו יצחק אבדק"ק קראקא, רבנו העשיל בע"ס מוני שלמה ופני", הבית, בע"ס תורת חיים, והשלוח ושא"י הצדיקים ואבותיהם מוסרי דור ודור לזכר עולם היו צדיקים לשמם ולזכרם תחת נפש.

חלק ראשון.

מחברת א.

מה **פרעסבורג תע"א שנת תרמ"ב** לפ"ק.

נדפס בדפוס של דוד לאווי ואב"ר רהם בן דוד אלקאלאי בפרעסבורג.

DRUCK VON LÖWY & ALKALAY IN PRESSBURG.

אונקסט גר-א"י
הספרייה

